

Vilayət QULİYEV

Əhməd bəy Ağayev (Ağaoğlu) "Kaspi" qəzetinin səhifələrində yalnız mənsub olduğu Azərbaycan türklərinin deyil, çar Rusiyasında yaşayan qeyri-rus xalqların, ilk növbədə isə dini fərqlər baxımından daha çox sıxışdırılan, milli zülmə uğrayan türk-müsəlman əhalinin marağı və mənafeələrini ardıcıl müdafiə edirdi.

Bəle məqalələrdən biri aşağıda rus dilindən tərcümədə təqdim olunur. Məqalə müəllifin ictimai-siyasi baxışlarını və rəsmi ideologiyaya müxalif mövqeyini qiymətləndirmək baxımından diqqətəlayiqdir.

"Kaspi"nin 8 noyabr 1903-cü il tarixli 241-ci sayında dərc edilən "Raskolnikovlar və Kərəmlər" məqaləsinin maraqlı yazılma tarixçəsi vardı.

Peterburqda velikorus şovinisti A.S.Suvorinin (1834-1912) nəşriyyəti və redaktəsi altında çıxan İfrat sağçı və qaragüruhçu "Novoe vremya" qəzetində tez-tez "inorodetslərə" – yad soylulara, özəlliklə Qafqaz və Orta Asiya müsəlmanlarına qarşı çevrilmiş aşağılayıcı yazılar yer alırdı. Rusiya imperiyasının təbəələri sayılmalarına baxmayaraq, qəzet onları açıq şəkildə ikinci dərəcəli vətəndaşlar kimi təqdim etməkdən çəkinmirdi. Hökuməti qeyri-rus əhali arasında təhsil şəbəkəsini genişləndirməyə, yeni məktəblər, universitetlər açmağa, mədəniyyət yaymağa, yerli xalqları öz milli dəyərlərinin həqiqi sahiblərinə çevirməyə çağırmaq əvəzinə "Novoe vremya" əksinə, hakimiyyətə öz vətəndaşların daha mürtəcə üsul və vasitələrlə ezməyin, hüquqsuz vəziyyətə salmağın yollarını göstərirdi.

"Novoe vremya" ardıcıl şəkildə müsəlman Qafqazı böyük bir cinayətkar yuvası, qaçaq-quldur məskəni kimi qələmə verirdi. Baş redaktor A.S.Suvorin bu fikrin rus insanının beyninə yerləndirilməsi, cəmiyyətdə heyecan və narahatlıq toxumu səpməsi, nifrət əhval-ruhiyyəsi doğurması naminə xüsusi canfəşanlıq edirdi.

Bu məsələ ilə bağlı Əhməd bəy Ağayev "Kaspi" səhifələrində ilk dəfə 1903-cü ilin başlanğıcında kəskin polemika açmışdı. Qəzetin 19 yanvar 1903-cü il tarixli 16-cı sayında dərc etdiyi "Bizim diyarımız cinayətkar yuvasıdır mı?" məqaləsində cinayətkarı milli və dini mənsubluğa görə müəyyən etməyi bu

ciddi hüquqi-sosial belaya cinayətkarcasına yanaşma örneyi adlandırır.

Eyni mövzunun davamı kimi düşünülmüş "Raskolnikovlar və Kərəmlər" adlı məqalədə isə Əhməd bəy rus və Azərbaycan mühitinin iki ümumiləşdirilmiş cinayətkar obrazını – F.M.Dostoyevskinin məşhur "Cinayət və cəza" romanından tanıdığımız qatil Raskolnikovla məşhur "namus qaçağı" Qaçaq Kərəmi mü-

Yeni bir qəddər kobud desək, bu orduda müsəlmanları "döyə-döyə adam elemək", onların canından cinayətə, qaçaq-quldurluğa olan meyli çıxarmaq metodu əsas tutulurdu. Bu məqamda Əhməd bəy haqlı olaraq istehza ilə soruşurdu ki, bəs elə isə nə eəcə qaragüruhçular ordunu Rusiya hərbxanalarındakı say-sız-hesabsız cinayətkarlardan, oğru və əyyaşlardan formalaşdırmırlar. Çünki müsəlmanlara tətbiq etmək istədikləri tərbiyə üsulları ilə onları da doğru yola gətirmək olardı...

dir. Qafqaz qüdrətli və cazibədar təbiəti ilə bu günün özündə də ötən əsrin ortalarından başlayaraq romantikaya meyilli gəncləri cəzb edib kamına çəkən "öüm vadisi" kimi qalır. Paytaxtlar bir tənəyyül etaleti nəticəsində bizim günlərdə də Lermontov və Puşkinin sehrli poetik lövhələrinin təsiri altında yaşayır və yerli xalqların son əsr ərzində Rusiya ilə birgə keçirdiyi əxlaqi-mənəvi ünsiyyət yolunu – bu uzun və çətin yolu bilərəkdən görməməzliyə vururlar. Onların nəzərində bizim dağlarda

baxsaq, mədəni yüksəliş nöqtəyi-nəzərindən keçilmiş yol həqiqətən çox uzundur. Təvazökarlıqdan kənar səslənsə də, hətta deyərdim ki, çox böyükdür. Hindistan bizdən əvvəl, Əlcəzair isə təxminən bizimlə eyni vaxtda işğal olunub. İngiltərə, Fransa və Rusiya mədəniyyətləri arasında müəyyən fərqlərin mövcudluğuna, hindlilərin və əlcəzairilərin dünyamiqyaslı yüksək mədəniyyətdən istifadə nöqtəyi-nəzərindən bizimlə müqayisədə daha geniş imkanlardan istifadə etmələrinə rəğmən

Əhməd Ağaoğlunun "Raskolnikovlar"

qayısıdır, onları cinayət yoluna sövq edən motivləri araşdırırdı. Yeri gəlmişkən, məqalənin çap olunduğu dövrdə Qaçaq Kərəm Rusiyada da kifayət qədər populyar idi. Onun haqda yeni rus ədəbiyyatının ulduzu sayılan Maksim Qorki yazmışdıq.

Əhməd bəy də Azərbaycandakı Qaçaq Kərəm tipli hökumətə qarşı çıxan, yeganə günahı öz namus və şərəfini qo-

Əhməd bəy Ağayev prinsip etibarını soydaşlarının orduda xidmət etmələrinin və hərbi işin sirlərinə yiyələnmələrinin əleyhinə deyildi. Sadəcə ordunu bu cür utilitar tələblərə tabe tutmaq istəyənlərin bəsirsizliyinə qarşı çıxırdı.

Maraqlıdır ki, prinsipli əhəmiyyət daşıyan bu məqaləni Əhməd bəy Rusiya xalqlarına

hələ də abrekler qaynaşır, xasiyyətimiz həmişəki kimi tündür, şəhərlərimiz şiş qayalar, dəhşətli uçurumlar üzərində tələm-tələsik qaraldılmış təkəmsəyrek daxmələrdən ibarətdir, yeganə məşğuliyyətimiz isə təpədən dirmağa qəddər silahlanıb keçilməz meşələrdə kiminsə qanını axıtmaq üçün ora-bura at səyirtməkdir.

qafqazlılar həm Hindistanı, həm də Əlcəzairi çox geridə qoyub. Onların heç biri mədəniyyət baxımından bizimlə müqayisə olunma bilməz. Bu mənada hətta Rusiyanın bir sıra daxili quberniyalarını da qabaqlamışıq. Onun şərqindən, şimalından, cənubundan irəliləyirik. Nağıllardakı daxmələr artıq xəyli vaxtdır ki, fabriklər və zavodlardan yüksələn fit səslərinin qulaq batırdığı, yüzlərlə məktəbində on minlərlə vətəndaşın hər gün dünyaya mədəniyyəti ilə ünsiyyət qurduğu cah-cəlalı şəhərlərə çevrilib.

Dağ ciğirli artıq Rusiyada ən çox gəlir gətirən dəmiryollarına çevrilib. Keçmiş abreklerin (Şimali Qafqaz qaçaqları – V.Q.) nəvə-neticələri özlərini bütünlüklə torpağa həsr ediblər. Onlar sakitcə tarlalarını becərirlər, sürülərini otarırlar. Bir çoxları hətta öz "məni"ni cəsərlə ümumdövlət səviyyəsinə qaldırır, həyatlarını dövlət xidmətinə, elm və maarifə, ictimai fəaliyyətə həsr edirlər. Bizim üçün də yer ayrılmış bütün həqiqətən faydalı müəssisələr – məsələn, müəyyən məhdudluqlara baxmayaraq, işlərini yenidən quran məhkəmələr, habelə şəhər özünüidarəsi Rusiyanın daxili quberniyalarındakı qəddər yaxşı olmasa da, pis də işləmirlər.

Əlbəttə, diyarımızı bütün yeniliklərə qovuşdurmağın şöhrəti, şəksiz Rusiyaya aiddir. Və Qafqaz buna görə əbədi minnətdar olacaq. Lakin digər tərəfdən onu da etiraf etmək lazımdır ki, qafqazlılar mədəni həyata münasibətdə həmişə qeyri-adi həssaslıq nümayiş etdiriblər. İndiyə qədər öz istedad və kəpəlləri ilə mədəniyyətin geniş yayılmasına az yardım göstərməyiblər. Çevrilib ətrafınıza nəzər salın: ister böyük şəhərlərin küçələrinə, isterse də bütün ölkə boyu hər tərəfə səpələnən, məmləkətin abadlaşdırılmasına tekan verən, ölkənin maddi rifahını yüksəldən bütün böyük

rumaq olan cinayətkarları cəngavər sayır, onları acgözlük və tamah ucundan cinayətə yuvarlanan Raskolnikovlardan üstün tutur, hətta müəyyən mənada cəmiyyətin sanitarları sayırdı.

Yeni polemikanın açılmasına Suvorinin öz qəzetində dərc etdiyi bir məqalə səbəb olmuşdu. Həmin yazıda müəllif Qafqazın müsəlman əhalisini "tərbiyə etmək", onlar arasında cinayətkarlıq hallarının qarşısını almaq üçün yerli gənclərin hərbi mükəlləfiyyətə cəlb edilməsini vacib sayırdı. Həm də "inorodetslərə" münasibətdə ordu vətənin müdafiəsində dayanmaq kimi yüksək amala xidmət edən məktəb deyil, Arakçeyev prinsiplərinə əsaslanan cəza düşərgəsi kimi təsəvvür olunurdu.

bərabər hüquqlar və edən məşhur 1905-ci il 17 Oktyabr manifestindən iki il əvvəl qələmə almış və mətbuatda dərc etdirmişdi. Bu da azərbaycanlı müəllifin adını həmin hüquq və azadlıqlar uğrunda mübarizə aparıcıların sıralarına daxil etməyə tam mənəvi əsas verir.

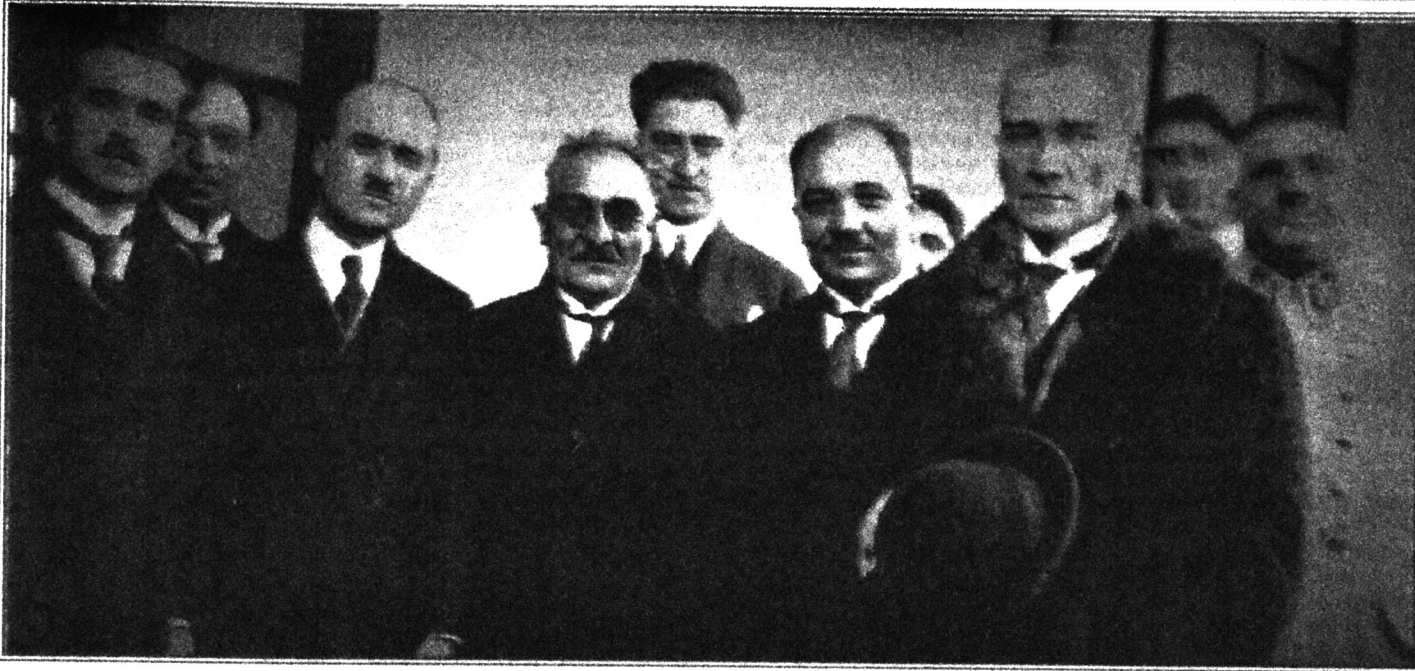
Raskolnikovlar və Kərəmlər Əhməd bəy Ağaoğlu

Kəddər doğuran haldır ki, Qafqaz bu günə qədər Rusiyanın daxili quberniyaları üçün terra incognita (naməlum torpaqlar – V.Q.) olaraq qalır. Hər iki paytaxtın (Moskva və Peterburq – V.Q.) nəzərində diyarımız hələ də Lermontov və Puşkinin tənəyyülündəki fantastik, nağılvari obrazını yaşatmaqda-

Paytaxt mətbuatının Qafqaz haqda həmişə hər şeyi əyri güzgüdə göstərən, həmişə cahilliyə yol yoldaşlığı edən nifrət ruhu, eleəcə də hüdudsuz, heyretəmiz kobudluq və qabalıqla dolu mülahizələri də buradan qaynaqlanır. Əgər heç vaxt Qafqaza ayağı dəyməyən bir xarici, hətta adı bir rus vətəndaş sadəcə paytaxt qəzetlərinin rəylərinə əsaslanıb diyarımız haqda bir qənaət hasıl etmək istəyə, istəməz Qafqazın böyük quldurluqdan başqa heç bir "mülki peşəyə" yiyələnmədiklərini düşünəcəkg

Mersi pour phoenhour!
(Çox-çox təşəkkürlər! – V.Q.)

Amma həqiqətin gözünə dik

va Kərəmlər" məqaləsi

ictimai-mədəni müəssisələr əsas etibarı ilə yerli xalqların qüvvə və kapitalı əsasında qurulmayıbmı?

Belə böyük səxavətlə məktəblərdə, müxtəlif müəssisə və cəmiyyətlərdə xalq kütlələrinin ehtiyaclarını təmin etməyə yönələn necib xeyriyyəçilik ruhu öz miqyas və mahiyyəti etibarı ilə heyrətamiz deyilmə? Bu mənada bizdə bütün hindlilərin Hindistanda, bütün ərəblərin Əlcəzairdə gördüklərindən daha çox iş görülmüş.

Lakin eger diyarımızın Rusiya daxilindəki mədəni heyətlə ünsiyyəti arzuolunan sürət və fəallıqla davam etmirsə, burada qafqazlıların nə günahı var? Məgər neçə müddətdən bəri Qafqazda da zəmsivo müəssisələrinin, ali texniki məktəblərin, universitetlərin açılması, xalqa kiçik həcmli kreditlərin verilməsi ilə əlaqədar məsələ qaldırılan, yalvaran, xahiş edən bu diyarın sakinləri deyillermi? Heyatımızın mədəni şəkildə və sürətlə inkişafı sadalanan məsələləri artıq çoxdan gündəliyə çıxarıb. Qafqazlılar isə, yuxarıda da qeyd etdiyim kimi, vaxtı çatmış tələblərin yerinə yetirilməsi zəruriliyi ilə bağlı artıq çoxdan və dəfələrlə məsələ qaldırıblar. Əgər səsləri eşidilmirsə, eger hellini tələb etdikləri işlərə əncam çəkilmirsə, nəticədə rəsmi dairələrin etinasızlığı bezen yerlərdə spontan həyəcan və etirazlar doğursunsa, burada qafqazlıları günahkardır? Mətbuatın mədəni heyatımızın fakt və gerçəkliklərini, eləcə də problemlərini sayı salmaması, görməməzliyə vurması nə qədər ləyaqətli və vicdanlı hərəkətdir? Məgər Qafqazla bağlı yayılmış qondarma "quldur" mifinin vaxtı artıq çoxdan keçməyibmi? "Kaspi"nin səhifələrində getirilmiş rəqəmlərdən də görüldüyü kimi, daxili Rusiya cinayətlərin sayına və təsnifatına görə bizim diyardan da yüksək göstəricilərə malikdir və belə vəziyyət be-

zi yerlərdə hətta kütləvi xarakter daşıyır.

Əslində, Qafqazın qaçaq Kərəmləri olduğu kimi, daxili Rusiyanın da yeterince çoxsaylı və biri-birindən fərqli Raskolnikovları var. Bütün məsələ sadəcə sosial-psixi müxtəliflikdədir.

Bir tərəfdə Raskolnikovlar soyuq məntiqlə, əvvəlcədən nə edəcəklərini bildikləri, hətta özlərinə bəraət qazandıрмаq üçün öncədən əlim və meişet dəlilləri toplayıb iş gördükləri halda Kərəmlər ilk impulsun təsiri altında, demək olar ki, mexaniki şəkildə silaha əl atır, çox vaxt hətta ne üçün məhz belə yol seçdiklərinin fərqlinə də varmadan cinayət törədirlər.

Raskolnikov öz "işini" sevan peşəkardır. Hazırladığı "etüdün" bütün mizanları arasında əvvəldən tarazlıq vardır, hətta eməllindən müəyyən dərəcədə hezz

alır. Kərəm isə ani bir təsadüfün təsiri ilə hərəkət edən diletantdır. Birincilərin qüsuru təbiətlərindən, ikincilərin qüsuru isə şəraitdən irəli gəlir. Hər iki cinayətkar tipin göstərilən psixoloji xüsusiyyətləri hem onların cinayət eməllərinin motivinə, hem də cinayətlərin hansı üsulla törədildiyinə aydınlıq getirir. Əgər Raskolnikovlar maddi (bəzən hem də çox cüzi!) motivlərdən çıxış edərək cinayətə əl atırsa, Kərəmlərin hərəkətverici qüvvəsi demək olar ki, həmişə mənəvi impulslardır, öz anladığı mənada şərəf məsələsidir, intiqam amilidir. Soyğunçuluq, maddi qazanc onun hərəkətlərində həmişə yardımçı motivdir, sadəcə bir aksesuardır.

Raskolnikovlar qana hərisdirlər, qurbanlarına işgəncə verməkdən həzz alırlar. Bu meşedə de balta, atəşkeş, iri mət-

bəx bıçağı kimi ağıri və əzabverici alətlərdən istifadə edirlər. Son dərəcə güclü, aniden baş qaldırılmış hissin təsiri altında cinayət törədən Kərəmlər isə qətl prosesindən heç bir həzz almırlar. Ona görə də məhvedici təsirini dərhal göstərən ölüm vasitələrinə -ovxarlı xəncərə, yaxud tufəngə əl atırlar. Bundan başqa, Raskolnikovlar daim aramızda dolaşır, bizimlə birgə yaşayırlar. Heç birimiz onun çıxacağı ölüm hökmündən sığorta edilməmişik. Kərəmlər isə əksinə, sanki gözələnən təhlükə ilə bağlı cəmiyyəti duyuc salmaq meşədi ilə özlərini insanlardan tecrid edirlər. Saylarına görə cəmiyyətdə Raskolnikovlar Kərəmlərdən qat-qat çoxdur. Elə gün oğmur ki, Rusiya qəzetləri bu və ya digər Raskolnikovun dəhşətli cinayətləri barədə xəbərlər çap etməsinlər.

İndi sual edirik: bu iki cinayətkar tipdən hansı daha ziyanlıdır, hansı daha təhlükəlidir? Cəmiyyət özünü onların hansından daha çox qorumağa çalışmalıdır? Əgər Rusiyanın daxili vilayətlərinin gah bir, gah da digər yerində yeni Raskolnikovlar peyda olursa, bu ölkədə Raskolnikovlardan başqa cinayətkar olmadığını iddia etmək nə qədər doğru səslənir? Lakin hem Raskolnikovların, hem Kərəmlərin təbiətinə, psixologiyalarına nüfuz edib, onların ruhunu, qəlbini, düşüncəsini, nəhayət sosial şəraitini və iqtisadi vəziyyətini öyrənib belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, onlar əslində, zərər cinayətkarlardır. Bu baxımdan da hem birinciləri, hem də ikinciləri islahedilməz insanları saymaq doğru olmazdı.

Təbiətdə anadangəlmə cinayətkarlar və qaçılmaz cinayətlər yoxdur. Bunlar ikisi də anormal hadisələrdir. Ağılı, qəlbini, hisslərini itirməyin, yaxud insanı dəli olmaq dərəcəsinə gətirən sosial-iqtisadi amillərin təsiri ilə meydana çıxırlar. Bütün insanların ağıllarını, qəlb-

lərini, qəribələrini (xüsusi ilə bu sönməncünü!) mümkün dərəcədə bol və keyfiyyətli qida ilə doyurun! Görəcəksiniz, o zaman nə cinayət, nə də cinayətkar qalacaq!

Beləliklə, İster Qafqazdakı qaçaq-quldurlar, İsterse de Rusiyanın daxili quberniyalarında ki cinayətkarlarla bağlı gümanlar sonda bayağı qida məsələsi üzərinə gəlir – beyinləri və mədələri qidalandıрмаq üçün yemək! Normal məktəblər və maddi təminat – bu iki amilin quldurlara və canlılara qarşı ən yaxşı mübarizə üsulu olduğunu sağlam ağılı və insana məhəbbət daim bizə pıçıldamaqdadır.

Belə aydın məntiqi nəticənin labüdlüyünə baxmayaraq, son vaxtlar nədənsə Qafqazdakı "quldurlar" məsələsinə xüsusi diqqət yetirən "Novoe vremya" qəzeti mövcud ictimai bəlanı aradan qaldırmaq üçün orijinal və gözənlənməz yol təklif edir. Bu da Qafqaz müsəlmanları arasında hərbi mükəlləfiyyətin tətbiqidir. Hərbi mükəlləfiyyətin quldurluqla nə əlaqəsi var? Biz bunu başa düşmürük. Aha, az qala yaddan çıxmışdı: axı adını çəkdiyim mətbu orqan məntiq deyilən anlayışın nazı ilə çox da oynamır. Ona görə də belə patetik sualların "Novoe vremya" üçün heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Əlbəttə, müsəlmanlar da bütün Rusiya vətəndaşları kimi ümumdövlət əhəmiyyətli mükəlləfiyyət daşımağa borcludur. Əslinə baxsan, şamil olunan güzəştədən ilk növbədə onlar özləri özlərini təhqir edilmiş sayırlar. Lakin hərbi mükəlləfiyyət məsələsinin quldurçuluqla əlaqələndirilməsi bu insanlar üçün daha təhqiramiz səslənir. Belə həyasız cəsəret nümunəsini yalnız cənab Suvorinin rəhbərlik etdiyi mətbu orqan göstərə bilirdi. Müsəlmanlara münasibətdə hərbi mükəlləfiyyəti quldurçuluq məsələsi ilə bağlayarkən o, özünü qətiyyətlə aşağıda səsləndirəcəyimiz suallara cavab tapmaq əziyyətinə salmayıb: Qafqazda quldurçuluqla məşğul olan yalnız müsəlmanlardımı? Hərbi mükəlləfiyyət Qafqazın xristian xalqları arasında quldurçuluq hallarını aradan qaldırma bilibmi? Axı çoxdan hərbi xidmətə cəlb olunmalarına baxmayaraq, bu xalqlar quldurçuluq məsələsində müsəlmanlardan qətiyyətlə geri qalmırlar.

Lakin cənab Suvorinin rəhbərlik etdiyi qəzetin təkliflərinin orijinallığı bununla məhdudlaşmır. O düşünür ki, quldurlardan ibarət ordudan vətənə əla müdafiəçilər yetişdirmək olar.

"Novoe vremya"nın özünün "yaramaz" və "quldur" adlandırıldığı əsgərlərdən təşkil olunmuş vətənpərvər ordul Ne gözəl səslənir!

Eger belədirsə, o zaman niyə ordunu həbsxanalarda və Sibirdə əbəz yere əzab-əziyyət çəkən saysız-hesabsız məhbuslar hesabına böyütməyə, qüvvətləndirməyə?

Belə təşəbbüsdən qazanan hem de dövlət xəzinesi olardı.

Bizim cusa gəldikləri zaman heç bir sərhəd tanımayan "xilaskarlarımız" bəzən necə də cəfəng ideyalar uydururlar!

Rus dilindən tərcümə edən
Vilayət Quliyev